

Landskap att värna om

Gärdesgränser och bete på södra Öland

Länsstyrelsen
Kalmar län

Gärdesgränser och bete på södra Öland

Utgiven av: Länsstyrelsen Kalmar län
Ansvarig avdelning: Tillväxt och miljö
Författare: Ann Moreau , Pär Folkesson
Omslagsbild: Övra Segerstad år 1641, Segerstads socken. Ur jordebok upprättad av Lantmäteriet
Karttillstånd: Lantmäteriet, medgivande M2000/6165
Foto: Ann Moreau, Pär Folkesson
Kartor: Ann Moreau, Pär Folkesson
Illustrationer: Elvira Laneborg
Utformning: Carina Nanker
Tryckt hos: XXX, 2015
Upplaga: xxx st

Innehåll

Landskap att värna om	5
Södra Ölands odlingslandskap	5
Senmedeltida gården	5
Bete på Stora alvaret	5
Öländska gården	6
Byar och gården före 1300-talet	6
Byar och gården under sen medeltid	7
Jordnatur	8
Gärdesgränser	9
1641 års kartor	11
Gården och gårdeslag	12
Nordvästra världsarvsområdet	12
Nordöstra världsarvsområdet	16
Södra världsarvsområdet	20
Bete på Stora alvaret	25
Stora alvaret	25
Herdekulturen	25
Djurgårdsinrättningen	26
Utmarksdelningen	26
Statlig ersättning för alvarbete	26
Samfälligheter och sambeten	27
Betesdjuren	30
Hägn och vatten till djuren	31
Nordvästra världsarvsområdet	33
Nordöstra världsarvsområdet	34
Södra världsarvsområdet	37
Kartor	38
Litteratur	38

Landskap att värna om

Södra Ölands odlingslandskap

Sedan år 2000 är odlingslandskapet på södra Öland uppfört på UNESCO:s världsarvslista. Det öländska världsarvet är ett kulturarv inom kategorin levande kulturlandskap där lantbruket är en förutsättning för att det unika odlingslandskapet ska kunna bevaras och fortleva.

För att fördjupa kunskapen om odlingslandskapet på södra Öland genomförde Länsstyrelsen under åren 2011-2014 en inventering av medeltida gärdesmurar och bete på Stora Alvaret. Denna rapport innehåller en sammanställning av de socknar som inventerades. De inledande avsnitten som beskriver det öländska samhället och bebyggelsen på Öland fram till senmedeltiden, bygger i stora delar på Jan-Henrik Fallgrens avhandling *Kontinuitet och förändring; bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e.Kr.*

1300-talets gården

Att anlägga radbyar och att skapa nya noga uträknade gården var ett sätt för storgodsägarna, främst kyrkan, att hålla reda på sina gårdar i byarna och räkna ut inkomsten från dessa. Projektets syfte har varit att undersöka hur många av de stenmurar som omgärdade dessa ”nya” gården som finns kvar i idag inom världsarvsområdet.

Sammanlagt har 87 byar i 14 socknar inventerats. Uppskattningsvis har fältarbetet inneburit promenader på över 50 mil!

Bete på Stora Alvaret

På Stora Alvaret liksom i övriga betesmarker på Öland, var det fritt att låta djuren beta. Detta fortsatte även efter att betesmarkerna hade delats upp mellan byarna i början av 1800-talet. Inte förrän i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet började markägarna hägna på Stora Alvaret. Under senare delen av 1900-talet minskade betesdjuren på Stora Alvaret och inte förrän i mitten av 1990-talet återupptogs betet igen i en större omfattning. Anledningen till det ökade intresset för att hålla djur på Stora Alvaret är den miljöersättning som lantbrukarna har möjlighet att söka. Miljöersättningen finansieras till hälften av EU och till hälften av den svenska staten.

Idag är det 159 personer, i de allra flesta fallen lantbrukare, som söker miljöersättning för bete på Stora Alvaret. Av dessa är det 123 stycken som håller djur. Den sammanlagda sökta arealen uppgår till drygt 22 500 hektar vilket motsvarar cirka 45 000 fotbollsplaner. Betesdjuren utgörs av nötdjur, hästar och får. Antalet vuxna nötdjur uppgår till 4 000, hästar närmare 200 och antalet får cirka 1 000. Uppgifterna avser den del av Stora Alvaret som ligger inom världsarvsområdet. I Ottenby, Ås socken, betar även 300 dovhjortar.

Öländska gården

Byar och gården före 1300-talet

Den naturgeografiska miljön är grunden för att förstå de förutsättningar som stått människan till buds. På södra Öland är de naturliga förutsättningarna för jordbruk mycket tydliga. Den västra landborgen, som är en 20-40 meter hög klint, har på sin västra sida en 3 km bred kustslätt, där Ölands bördigaste åkerjord finns. Här har byarna utvecklat ett omfattande åkerlandskap där en lerhaltig jord utgör den främsta odlingsjorden. Bebyggelsen ligger i slänten i landborgsbranten och längs en strandvall från Östersjöns tidigare stadie.

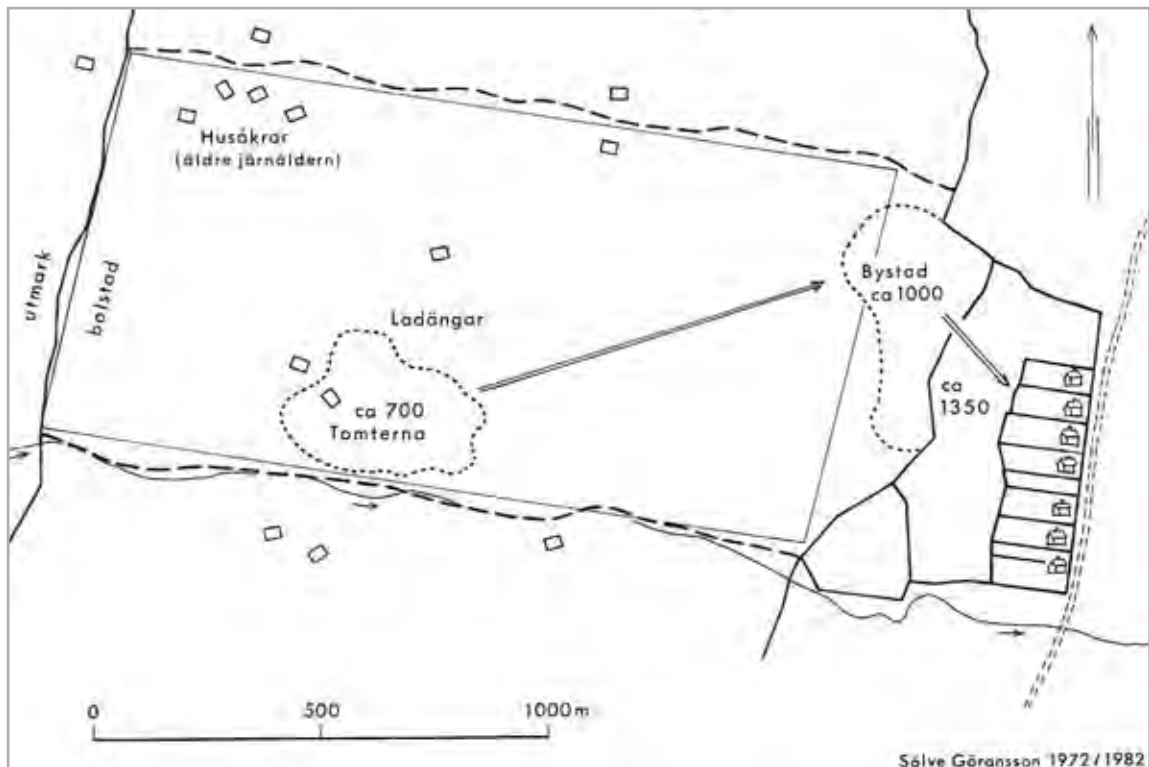
Byarna på sydöstra sidan har Stora alvaret i väster och sjömarkerna på den andra sidan utmed Östersjön. I området däremellan finns odlingsjorden. Här ligger bebyggelsen i torra lägen på strandvallarna.

Redan under järnåldern låg byarna tätt. Från romersk järnålder (200 e.Kr.) och framåt finns ett stort antal husgrunder och rester efter stenmurar. För att betesdjuren inte skulle äta av den växande grödan hägnades inäggorna med åker och äng från betesmarkerna. Inom inäggjorden utgjorde ängen den större delen. Åkrarna var små och gödslades regelbundet. Utifrån det stora antalet förhistoriska stenmurar, s.k. stensträngar, som förekommer finns det anledning att tro att man bedrivit en typ av specialiserad boskapsskötsel, där fårållor, kalv- och kohagar skilts från det magrare betet för ungdomdjuren.

Flera gravar från vikingatiden har grävts ut. Fynden från dessa gravar visar att det fanns stora sociala skillnader i järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle. Däremot kan man inte utifrån gravfynd spåra någon öländsk aristokrati under senmedeltiden. Detta tyder på att den öländska överklassen någon gång under äldre medeltid helt mist sin ställning eller blivit uttraderad. Detta skulle kunna ha skett i samband med att Öland inlemmades i det svenska riket.

Fram till 1350-talet omgärdades de enskilt hägnade åkrarna och ängarna av stenmurar.
Illustration: Elvira Laneborg

Den öländska bebyggelsen har flyttat flera gånger under förhistorisk tid. Skissen visar fyra lägen; husåkrarna, tomterna och bystaden samt den medeltida byn. Karta: Göransson, 1984

Byar och gården efter 1300-talet

Det finns flera förhållanden som tyder på att Öland införlivades i det svenska riket under tvång. Ön var under hela medeltiden och även senare, av stort intresse för makteliten på det svenska fastlandet. Omkring 40 % av gårdarna ägdes vid medeltidens slut av personer och institutioner utanför Öland: kronan, biskopen i Linköping, klostren, riksaristokratin och det småländska frälset.

De stora förändringarna av Ölands bebyggelse skedde under mitten av 1200-talet och i början av 1300-talet. De vikingatida och tidigmedeltida byarna organiserades då till en gemensamt utstakad radby. Av Ölands drygt 300 byar blev cirka 200

reglerade till radbyar, vilka med få undantag ännu finns kvar idag. Byarna lades ofta i en hög och torr terräng där det tidigare kan ha legat enstaka gårdar eller gravfält. Även inägojorden omorganiserades helt efter nya metoder. Alla gårdarna i byn fick nu ett enda stort gårde med åkrar och äng. I och med detta fick byns odlingsbara jord sin maximala utbredning. Den mark som återstod var alvar- och sjömarker. Bakom denna våldsamma nyordning stod inte öläningarna själva utan storgodsägarna från fastlandet med kyrkan i spetsen.

Geometriskt utlagd by.
Illustration: Elvira Laneborg

Jordnatur

Begreppet jordnatur angav vem som ägde gården och om man betalade skatt eller arrende. Huvudgrupperna var: skattegård, kronogård och frälsegård.

Under medeltiden dominerades Öland av självägande bönder, trots att det inom vissa socknar fanns intressen från både kronan, adeln och olika kloster. Av öns omkring 1 500 gårdar ägdes inte mindre än 57 procent av självägande bönder. Efter de självägande bönderna var det världsliga frälset den största jordägargruppen med ett gårdsinnehav om knappt 300 gårdar. Frälsets gårdsinnehav koncentrerades till den sydvästra delen av ön. I socknarna Sandby, Resmo och Mörbylånga hade frälset majoriteten av gårdarna. Den bördiga jordmånen kan ha varit en anledning som lockade stormännen till jordinnehav utmed Kalmarsundskusten. Det kan

även vara så att det låg i frälsemännens intresse att att en viss kontroll av Kalmarsund. Bland de jordägande frälssläkterna märks ätterna Bielke, Grip, Sture och Trolle. Köping och Ås socknar hade en stor andel kronogårdar. I båda socknarna fanns handelsplatser som kan ha varit av intresse för kungamakten. Ås socken hade även en hög andel klostergårdar, klostren i Skänninge och Alvastra ägde här en fjärdedel av gårdarna.

Att kyrkan och tidigare även olika kloster ägde gårdar i socknen berodde på att de fått dem i gåva av rika frälsefamiljer. I utbyte mot gårdarna skulle kyrkans representanter be för att givaren efter döden skulle få en kortare tid i skärselden.

Jordnatur

Skattegården var den gård för vilken bonden betalade skatt. Redan under tidig medeltid lade kronan skatt på den jord bönderna odlade.

Kronogården ägdes av kronan. Den som brukade en sådan gård betalade arrende till kronan.

Den medeltida betydelsen av ordet frälse var att vara skattebefriad, det vill säga frälst från skatt. Frälsets jordegendomar kallades **frälsegårdar**.

Det världsliga frälset utgjordes av stormän och förmögna bönder som av kungen befriades från skatt om de var beredda att ställa upp i hans tjänst med man och häst i full rustning. Med kristnandet uppkom även det andliga frälset.

Kyrkojord kallades förr kyrkornas jordbruksfastigheter. Även klostren och biskoparna ägde gårdar.

Gärdesgränser

I samband med jordbrukets omvandling under 1800-talet upphörde indelning av inägor och utmark på fastlandet och på andra ställen i Europa. Utmarken övergavs som en del av jordbruket och blev skogsmark. På Öland gav naturförutsättningarna inte denna möjlighet varför den gamla indelningen bevarades. Idag odlar ölänningarna den jord som odlats sedan många generationer tillbaka och låter beta de marker som har betats i tusentals år. Detta är unikt och anledningen till världsarvsutnämningen.

Där gärdesgränserna gick mellan vad som var möjligt att odla och magra marker finns långa mursträckningar kvar idag.

Idag är drygt hälften av de gamla gärdesmurarna borttagna. Till detta finns flera förklaringar. Längs landsvägarna har mursträckningar försvunnit vid vägbyggen. Stenmurarna var även ett hinder vintertid vid snödrev. I mitten av 1800-talet introducerades plogen på Öland. Plogen är betydligt effektivare än det årder som användes tidigare. Detta tillsammans med den stora folkökningen betydde att odlingen utökades där det gick.

Efter andra världskriget satsade staten på att rationalisera det svenska jordbruket. Bland annat gavs lånegarantier till de lantbrukare som ville ta bort odlingshinder, däribland stenmurar. Dessa rationaliseringsstöd fanns kvar en bit in på 1980-talet.

Gettlinge, Södra Möckleby socken. Gärdesmur i Gettlinges västra gräns.

Eftersom byarna ligger så tätt på Öland behövdes inga stenmurar mellan gårderna utan bara i de yttre gränserna. De grova gula heldragna linjerna markerar stenmur på 1641 års karta, röd kvadrat markerar bylägen.

Den grova gula linjen visar var de gamla stenmurarna finns kvar. Av de totalt 30 mil långa mursträckningarna återstår 12 mil stenmur.

1641 års kartor

Som underlag för undersökningen har de kartor som lantmätaren Ambjörn Larsson Ruuth upprättade år 1641 för södra Öland använts. Dessa kartor är det äldsta kända över byarna på södra Öland. Kungliga lantmäteristyrelsen hade inrättats tretton år tidigare av Gustav II Adolf och det låg i den svenska stormaktens intresse att skaffa sig mer kunskap om riket. Förmodligen har byarna kartlagts i detta syfte. Varje by har karterats för sig med en tillhörande beskrivning som anger de enskilda gårdarnas ägare, storlek, hur mycket utsäde som behövdes till åkrarna, hur mycket hö ången gav med mera. Lantmätaren har även ritat in vilka gränser som utgjordes av stenmurar vilket ger oss kunskap om vilka byar som gränsade till varandra. Dessa stenmurar redovisas på med grön linje på kartan. Sockengränserna bygger på en karta från 1940-talet.

Man kan anta att de gårdesgränser som fanns under 1640-talet har stor samstämmighet med gränserna från 1300-talet. Kartorna stämmer relativt bra, särskilt i närheten av bebyggelsen och åkrarna. Kartorna har bearbetats med flygbildskartan från år 2011 som underlag. Även historiska kartor från 1800-talets första hälft samt den ekonomiska kartan från 1940-talet har använts som jämförelse med 1600-talskartorna. Vid fältinventeringen har gränserna delats in i två kategorier: befintlig stenmur i gårdesgräns och annan fysisk markering, det vill säga gränsen går att uppfatta men utgörs av stensträng, väg, dike, etc. Resultaten från fältarbetet har sedan digitaliserats och redovisas i kartorna över gårdeslagen.

Perstorp, Södra Möckleby socken. Gärdesmuren utgör här gräns mellan Perstorps gårde och Stora alvaret.

Gärden och gärdeslag

Nordvästra världsarvsområdet

Karlevi – Kastlösa

Från Karlevi som är den nordligaste byn i Vickleby socken ner till Kastlösa kyrka, låg ett gärdeslag som omfattade 18 byar. Gärdeslaget som var det största på Öland, fortsatte norrut och totalt ingick 21 byar i gärdeslaget.

Idag återstår endast 15 % av de tidigare mursträckningarna. En förklaring till att så lite av mursträckningarna finns kvar är att uppodlingsgraden har varit hög i Mörbylångadalen.

I väster om gårdet går den nedre vägen mellan Färjestaden och Mörbylånge och i samband med detta vägbygge försvann förmodligen gårdesmuren.

Kastlösa prästgård

Prästgården låg inte tillsammans med de övriga gårdarna i Kastlösa by utan hade ett eget gårde som kallades Ankargärdet. Gärdet var 72 hektar. Idag återstår drygt hälften av gårdesmuren vilket är förhållandevis mycket för att vara i Kastlösa socken.

Mursträckningen finns kvar i söder och i norr. Utmed landsvägen och i nordväst vid byn är murarna borttagna.

Bredinge – Lilla Smedby

Söder om Kastlösa kyrka låg ett gärdeslag där sex byarar ingick. Den sammanlagda ytan till byarna var 501 hektar och murarna runt gårderna var 24 517 meter. Idag återstår 5 479 meter vilket är 22 % av den tidigare mursträckningen.

Stora och Lilla Dalby samt Lunda

Öster om Kastlösa kyrka låg byarna Lilla och Stora Dalby samt Lunda i ett gemensamt gärdeslag som gränsade till Stora alvaret. Gärdeslagets gräns mot betesmarkerna utgjorde drygt 10 kilometer. Lilla och Stora Dalbys gården var cirka 160 hektar medan Lundas gårde var drygt 120 hektar. Sammanlagt återstår 55 % av den gemensamma gårdesmuren. I gränsen mot alvaret är muren kvar i sin helhet medan sträckan i väster som går parallellt med landsvägen har försvunnit.

Sammanställning av gårdernas yta, omkrets och stenmurar

Gärdeslag	Gärdets yta	Gärdesmurar	Återstående murlängder	
	hektar	meter	meter	procent
Karlevi - Kastlösa	2 719	51 224	7 961	15
Kastlösa prästgård	72	4 200	2 314	55
Bredinge-Lilla Smedby	501	24 517	5 479	22
Stora och Lilla Dalby-Lunda	443	11 451	6 321	55
Totalt	3 735	91 392	22 075	24

Ortofotokarta över Mörbylångadalen med gården och byar från 1600-talets kartor. Gärdens gränser som utgjordes av stenmurar har markerats med en grov gul linje, röd kvadrat markerar bylägen.

Den grova gula linjen markerar befintliga gärdesmurar.

Stora Vickleby, Vickleby socken. Muren som går i träd- och buskridån utmed potatisåkern, är den enda sträckning av gärdesmuren som återstår i Stora Vickleby.

Kleva, Resmo socken. Klevas östra gärdesmur löper längs landsvägen uppe på landborgskrönet. Gärdet till höger i bilden.

Beteby, Mörbylånga socken. Längs den nedre landsvägen väster om gårdet återstår 362 meter av muren. Gårdet till vänster i bilden.

Övra Västerstad, Kastlösa socken. Gatan in till byn utgjorde också fägata ut till sjömarkerna längs Kalmarsund. Gårdet ligger på ömse sidor om gatan.

Nordöstra världsarvsområdet

Det största gårdeslaget låg i den nordöstra delen av området och bestod av sex byar. Gärdeslaget fortsatte norrut i Norra Möckleby socken. Fyra av byarna hade gården som gick ner till Östersjön.

Sju av byarna låg inte i gemensamt gårdeslag med någon annan by.

Den totala murlängden runt samtliga gårdeslag var drygt 80 kilometer. Idag återstår drygt hälften av murarna, 51 %. Anledningen till att så pass långa mursträckningar finns kvar kan vara att möjligheten till uppodling har varit begränsad. I väster gränsar Stora alvaret och i öster gränsar sjömarkerna som har varit och fortfarande är viktiga betesmarker.

Traditionellt har den östra sidan av Öland varit mer inriktad på boskapsskötsel i jämförelse med den västra sidan där odlingsbetingelserna har varit bättre och man bedriver växtodling.

I två av alvarbyarna, Ebbelunda och Gösslunda, finns 87 respektive 90 % av de gamla murarna kvar.

Sammanställning av gårdenas yta, omkrets och stenmurar

Gärdeslag	Gårdets yta	Gärdesmurar	Återstående murlängder	
	hektar	meter	meter	procent
Övra Ålebäck-Södra Näsby*)	837	12 932	6 037	47
Torp-Skarpa Alby	135	5 361	2 034	38
Sandbäck-Södra Sandby	312	10 283	4 636	45
Norra Kvinneby-Stenåsa	317	10 187	5 296	53
Slagerstad-Södra Kvinneby	288	7 828	2 989	38
Triberga-Hulterstad	335	9 427	5 469	58
Ullevi	185	5 736	2 989	52
Ekelunda	48	2 640	1 177	45
Frösslunda	129	4 882	2 529	52
Ebbelunda	43	2 742	2 392	87
Alby	99	4 020	2 126	53
Gösslunda	99	4 087	3 645	90
Skärlov	163	6 124	2 991	49
Totalt	2 990	86 249	44 310	51

*) Kustlinjen är borträknad.

Ortofotokarta över Mörbylångadalen med gärdens och byars från 1600-talets kartor. Gärdeslagens gränser som utgjordes av stenmurar har markerats med en grov gul linje, röd kvadrat markerar bylägen.

Den grova gula linjen markerar befintliga gärdesmurar.

Ullevi, Gårdby socken. Längst i norr mot Mittlandsskogen finns längre sträckningar av gärdesmuren kvar. Gärdet ligger hitom muren.

Sandbäck, Sandby socken. Gärdesmur längs gårdets västra sida. Gärdet till vänster i bilden.

Lilla Brunneby, Stenåsa socken. Gärdesmuren viker av upp mot byn och kyrkan. Gärdet till höger i bilden.

Alby, Hulterstads socken. Gärdesmuren längs gårdets södra kant gränsar mot Stora alvaret. Gärdet till vänster i bilden.

Södra världsarvsområdet

Inom området finns sammanlagt 36 byar varav åtta låg i gemensamt gårde med en eller flera andra byar. Åtta byar låg i enskilt gårde, vilket innebar att gårderna inte gränsade till någon annan by. Tolv byar hade gården som gick ner till Östersjön vilket är fler än på något annat håll på Öland. Längs den östra kusten är det åtta byar vars gården går ner till sjön och på den västra sidan fyra byar vars gården gränsar till Kalmarsund.

Den sammanlagda murlängden uppgick till drygt 120 kilometer. Idag återstår knappt hälften, 46 %, av murarna.

Sammanställning av gårdernas yta, omkrets och stenmurar

Gärdeslag	Gärdets yta	Gärdesmurar	Återstående murlängder	
	hektar	meter	meter	procent
Stora Smedby-Gårdstorp	526	12 870	4 392	34
Perstorp-Sörbygårde	110	4 871	2 376	49
Albrunna-Ventlinge	499	10 726*)	7 638	71
Lunda-Gamlegärde	119	6 420	4 310	67
Sebberneby-Kärre	303	12 055	6 918	57
Näsby-Enetri	274	10 070*)	1 672	16
Gammalsby-Össby	801	13 162	6 955	53
Träby-Solberga	204	9 189	4 611	50
Mellby-Övra Segerstad	416	7 412*)	4 060	55
Nedra Segerstad	215	8 120*)	5 382	66
Seby	94	5 722	2 418	42
Prästtorp	52	4 477	428	10
Sviboäng	60	2 329*)	349	15
Ottenby	81	5 298	1 114	21
Parboäng	70	2 578*)	1 431	56
Möckleby	153	5 111	1 032	20
Olstorp	21	2 011	1 416	70
Totalt	3 998	122 421	56 502	46

*) Kustlinjerna är borträknade.

Ortofotokarta över Mörbylångadalen med gården och byar från 1600-talets kartor. Gärdeslagens gränser som utgjordes av stenmurar har markerats med en grov gul linje, röd kvadrat markerar bylägen.

Den grova gula linjen markerar befintliga gärdesmurar.

Lindby, Ventlinge socken. Västra mursträckningen mot söder och byn. Gärdet ligger till vänster i bilden.

Ottenby, Ås socken. Gärdesmuren viker av svagt mot väster. Gärdet till vänster i bilden.

Kvinnsgröta, Gräsgårds socken. Gärdesmuren i nordvästra hörnet av Kvinnsgröta gårde.

Mellby, Segerstads socken. I Mellby går gårdet ända ner till sjön. Gärdet till höger i bilden.

Bete på Stora alvaret

Stora alvaret

Ordet ”alv” är namnet på jordlagret närmast under matjorden, och troligen är det detta ord som det öländska alvar syftar på. Det äldsta skriftliga belägget vi känner till för alvar är från år 1550. Då anges att Ebba Eriksdotter Vasas gård i Skarpa Alby, Sandby socken, har ”*alvarjord, ond sädesjord, hög jord och jämn*”.

Stora alvaret som egennamn förekommer för första gången, vad som hittills är känt, i de 1600-talskartor som använts i detta projekt. Lantmätaren har bland annat skrivit på kartan över Rösslösa i Kastlösa socken: ”*På dhenne sydan räcker Stora Allware alt intil Rijstmo Kyrkia wids pass en mjöl här ifrå belägen*”.

Herdekulturen

De öländska alvaren har framförallt använts till bete. Här strövade hästar och ungdjur mer eller mindre fritt medan byarnas fårhjordar vallades av en herde. Det var vanligt att bylaget fungerade som vallag, vilket innebar att byn lejde en person som skulle vakta fåren. Herdarna kunde vara både män eller kvinnor. Bymännen fick betala efter det antal djur som herden ansvarade för. Ute på alvaren byggdes kojor som herden använde som skydd mot väder och vind under dagtid. Dessa vaktarkojor användes fram till sekelskiftet 1900, några troligen ända in på 1900-talet. På Stora alvaret finns ett stort antal rester efter vaktarkojor vilka är de enda kvarvarande lämningarna efter den herdekultur som funnits på Öland.

Hästar betar Stora alvaret i Olstorp, Södra Möckleby socken.

Djurgårdsinrättningen

År 1569 förklarade Johan III Öland som en frikal-lad jaktpark till kungen. Under slutet av 1600-talet utvidgades anspråken till att även gälla all skog och alla träd på hela ön. Det var till exempel inte tillåtet att ens bryta grenar eller ta löv till foder åt djuren. De ursprungligen mycket hårda straffen för förseel-ser mildrades med tiden men anspråken upphävdes inte förrän år 1801. Trots alla inskränkningar som djurgårdsinrättningen medförde hade bönderna rätt att hålla betesdjur i markerna.

Utmarksdelningen

Gustav IV Adolf beslutade år 1801 att den kungliga djurgårdsinrättningen på Öland skulle upphöra. Markerna skulle fördelas enligt föreskrifter i ett kungligt brev och en kommitté tillsattes för att ut-föra uppgiften. Ordförande i kommittén var rytt-mästare Axel Adlersparre på Borgholm och Ottenby kungsgårdar samt fyra ledamöter. För varje socken undersöktes hur mycket mark som fanns och för varje enskild gård tilldelades socknen cirka 2 hektar av utmarken. När byn hade fått sin del av utmarker-na var det upp till bymännen att bestämma om ut-marken skulle vara samfälld eller fördelas mellan varje gård inom byn. Ofta nyttjade byn alvarets ut-markslotter gemensamt medan markerna närmast kusten brukades enskilt av varje gård. Utmarksdel-ningen för Södra motet vann laga kraft år 1819.

Som ett resultat av utmarksdelningen byggdes de stenmurar som finns idag på Stora alvaret. Den första mur som byggdes lär ha varit den så kallade Mittmuren. De flesta murarna byggdes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

Statlig ersättning för alvarbete

Under de senare decennierna av 1900-talet nyttjades alvaren i allt mindre utsträckning för bete. Alvarens magra marker fick stå tillbaka för de mer bördiga sjömarkerna. Under 1980-talet hade Naturvårds-verket planer på att göra delar av Stora alvaret till en nationalpark. Planerna genomfördes aldrig men medförde att statlig ersättning inte betalades till lantbrukare som lät sina djur beta på Stora alvaret. Inte förrän år 1994 fick lantbrukare med djur på Stora alvaret statlig ersättning i form av den så kall-lade landskapsvårdsersättningen.

I och med Sveriges medlemskap i EU år 1995 blev all öppen och väl betad mark berättigad till ersättning och en särskild miljöersättning för alvarmarker infördes. När gårdsstödet infördes år 2005 ingick alvarmarkerna i detta stöd. År 2008 ändrades definitionen av vilka betesmarker som var berättigade till ersättning och alvarmarkerna upp-hörde att ingå i gårdsstödet.

Länsstyrelsen i Kalmar fastställde år 2007 en ny modell för miljöersättningar för alvarmarker på Öland. Enligt modellen ska grundvillkoren för mil-jöersättning för betesmark vara uppfyllda. Det inne-bär att markerna ska betas årligen, röjas vid behov, inte gödslas eller bevattnas etc.

Under 1990-talet bedrev Länsstyrelsen i Kalmar ett projekt med stöd av EUs fond LIFE-Nature. Projektet innebar att cirka 20 byar fick röjnings- och stängslingsarbeten utförda på Stora alvaret.

Kartan visar byarnas skiften på Stora alvaret. Vid Sveriges inträde i EU var 60 % av Stora alvaret betat. Sedan miljöersättningarna infördes har betet ökat till drygt 90%.

En förutsättning för att djuren ska fortsätta att beta på Stora alvaret är att miljöersättningarna eller motsvarande finns kvar. Djuren växer alldeles för sakta i dessa magra marker för att man ska kunna hålla djur här utan någon kompensation. De vidsträckta alvarskiftena gör också att stängsling och tillsyn av djuren blir mycket kostnadskrävande.

Samfälligheter och sambeten

Efter delningen av utmarkerna i början av 1800-talet kunde bönderna antingen välja mellan att låta markerna vara samfällda till byn eller låta skifta sina utmarker mellan gårdarna. I vissa byar behöll man alvaret samfällt och lät släppa antalet djur efter den andel man hade i samfälligheten. I de fall byn skiftat sina alvarmarker byggdes inga stenmurar i fastighetsgränserna utan brukade alvaret gemensamt. Däremot byggdes stenmurar i rågångarna, det vill säga i bygränserna.

Idag finns det en markägare, arrendator eller djurhållare som söker miljöersättning för varje fastighet. Den som har del i en samfällighet kan söka miljöersättning för den procentsats man har i samfälligheten. Miljöersättning kan också sökas på en arrenderad fastighets andel i en samfällighet.

Flera områden sambetas vilket innebär att två eller flera lantbrukare håller djur inom samma skifte. För att betet ska fungera praktiskt gäller vissa oskrivna regler som kan variera mellan olika byar. Till exempel är det inte tillåtet att släppa ut en tjur på bete om inte alla djurhållare är överens om detta.

Omkring 1 maj släpps djuren successivt ut på bete på Stora alvaret. I början av september tas kalvarna hem men korna går kvar fram till halva november. Stutar av mjölkras hämtas hem första veckan i oktober.

Fördelning av miljöersättningen

Nedan ges tre exempel på hur miljöersättningen kan fördelas mellan markägare, arrendator och djurhållare.

Exempel I

I ett betat alvarskifte som är drygt 500 hektar stort ingår fyra byar. En by har marken samfälld till två gårdar medan de andra tre byarna har skiftat sina marker som idag består av 20 skiften. Sammanlagt finns det 16 markägare. Fem markägare som även är djurhållare söker miljöersättning. Man har en förening som har upprättat en fördelningsmall där 40 % av miljöersättningen går till röjning, 20 % till föreningen och 40 % till djurhållarna. Föreningen fördelar sedan de 20 % som man erhållit till de övriga markägarna.

Exempel II

Till ett 200 hektar stort alvarskifte finns det sex markägare. Djurhållaren arrenderar marken och söker miljöersättning. Enligt arrendeavtalet går 60 % av miljöersättningen till markägarna. Av dessa 60 % går 40 % till röjning och 20 % till markägarna.

Exempel III

Två byar har ett gemensamt alvarskifte om 160 hektar som idag består av sex fastigheter. Det finns tre markägare till området varav två söker miljöersättning. En av de två markägarna som söker miljöersättning ersätter den markägare som håller djur. Den tredje markägaren arrenderar ut sin fastighet till djurhållaren.

Kartan visar betade alvarskiften på Stora alvaret och betesmarker i Ås socken.

Stora alvaret i Södra Möckleby socken. När muren byggdes utgjorde den gräns mellan byarna Olstorp och Knöttlinge.

Karlevi, Vickleby socken. I kanten av Stora alvaret har man placerat en flyttbar fålla för att kunna samla in djuren inför transport.

Betesdjuren

Att lantbrukarna på södra Öland håller betesdjur är en förutsättning för att Stora alvaret ska vara ett öppet landskap. Traditionellt har Stora alvaret betats av stora flockar av utgångshästar och får som vallades av en herde. Idag är det omkring 200 hästar och cirka 1 000 får som betar på Stora alvaret. Antalet vuxna nötdjur som betar på Stora alvaret är cirka 4 000.

Den vanligaste mjölkkorasen på Öland är **SRB, Svensk röd och vit boskap**. År 2011 fanns det 3 800 mjölkkor inom världsarvsområdet. Levandevikten för SRB-kor ligger oftast mellan 550-650 kg. Färgen kan vara allt från helt rödbrun till nästan helt vit. Stora alvaret är för magert för att ge tillräckligt med näring till högmjölkkande kor. Däremot är det vanligt att man låter stutar och kvigor beta på alvarren. Förstaårsbetare släpps inte ut på bete på Stora alvaret.

Ko av herefordras.

Charolais är en tung nötköttras från Frankrike som har en helt vit päls. Korna väger upp till 900 kilo. Den är Sveriges vanligaste köttras.

Hereford är en engelsk nötköttras som började importeras till Sverige på 1950-talet. Rasens kännetecken är den rödbruna pälsen och det vita huvudet. Hereford är lättare än charolais och är Sveriges näst vanligaste köttras.

Amko

Ko som ger di åt flera kalvar samtidigt.

Diko

Ko som ger di åt sin egen kalv.

Sinko

Högräktig ko som i väntan på kalvning inte mjölkar.

Stut

Kastrerat handjur av nötkreatur.

Ko och kalv av charolaisras.

Hägn och vatten till djuren

Det var först med djurgårdsinrättningens upphörande och markerna hade fördelats mellan byarna som stenmurar började byggas på Stora alvaret. Arbetet med att lägga stenmurar var som mest intensivt under det sena 1800-talet och ett stycke in på 1900-talet. Enligt uppgift från en äldre lantbrukare byggdes stenmurar på alvaret ända fram till åren före andra världskriget.

Materialet till murarna togs på platsen ur alvarberget, man ”bröt i linjen”, det vill säga man tog kalksten allteftersom man lade muren. Av den anledningen finns ett mycket stort antal små och grunda, idag knappt skönjbara, stenbrott ute på alvaret. Enkelmuren är den vanligaste typen av stenmur på Öland. Den är upplagd av en enkel rad stenar på varandra. Ibland ligger det dubbla stenrader i botten. Enkelmuren har dålig hållbarhet då den är ranglig och stenarna lätt ramlar ner vid beröring. Detta förhållande kan dock ha en avskräckande

effekt på betesdjuren. Muren fick inte heller vara för tät med tanke på de hårda vindarna utan det var viktigt att vinden kunde passera genom muren.

Stängsling på Stora alvaret kräver mycket arbete och är kostnadskrävande, främst på grund av de långa avstånden. Under 1900-talets första hälft kompletterades stenmurarna med taggtråd. Idag har man på de flesta håll bytt ut taggtråden mot el-tråd. Hägnen ses över varje vår och ibland någon gång under betessäsongen. Det händer att älgar förstör elstängslen.

Ofta finns det källor som håller vatten hela sommaren men på vissa håll behöver man även köra ut vatten till djuren. En ko behöver dricka 30-40 liter vatten per dag.

Stängselstolpe på Stora alvaret i Triberga, Hulterstads socken.

Ur en källa pumpas vatten upp för att fylla badkaret. Ekelunda, Sandby socken.

Klinta alvar i Smedby socken.

Karlevi alvar i Vickleby socken.

Nordvästra världsarvsområdet

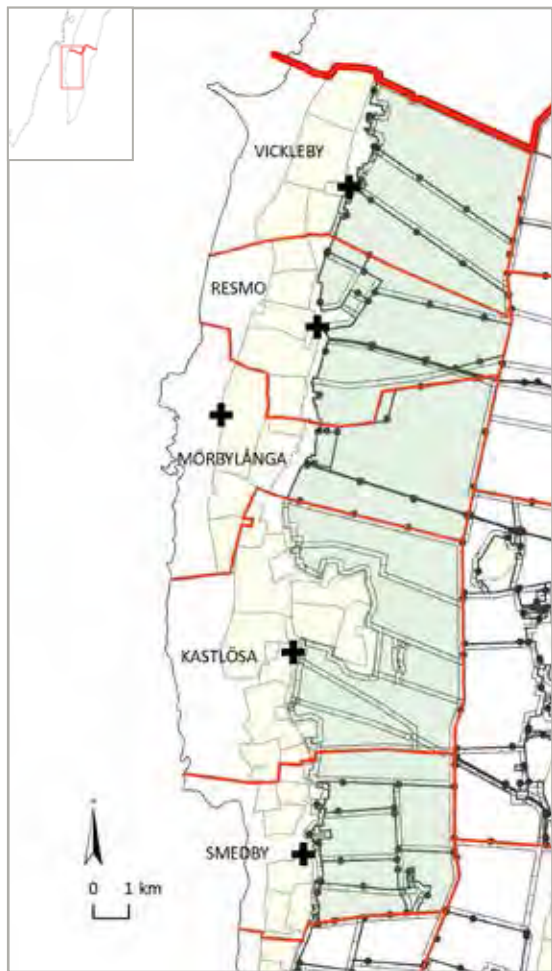
Nordvästra världsarvsområdet består av socknarna Vickleby, Resmo, Mörbylånga, Kastlösa och Smedby. Totalt är det 27 byar som har del i Stora Alvaret. Alvarmarkerna i detta område beskriver lantmätnarna under 1800-talet som blöta och stembundna med stora partier som är odugliga och kalkflisan synlig.

Den betade arealen uppgår till drygt 9 000 hektar. Hägnen består av stenmurar som kompletterats med el-tråd. Sammanlagt betar mer än 1 500 nötdjur och cirka 125 hästar inom området. Merparten av nötdjuret utgörs av am- och dikor som går tillsammans med en tjur. Men man släpper även upp sinkor, kvigor och stutar att beta på Stora Alvaret. Knappt två tredjedelar av det totala antalet hästar som betar den del av Stora Alvaret som ligger inom världsarvsområdet betar i detta område. Däremot finns det ingen lantbrukare som håller får.

Antalet personer som söker miljöersättning är 45 stycken varav 32 är djurhållare.

Herefordtjur. Köttdjur är de vanligaste betesdjuren på Stora Alvaret.

Nordvästra delen av Stora Alvaret omfattar socknarna Vickleby, Resmo, Mörbylånga, Kastlösa och Smedby.

Sammanställning av betad areal och djur

Socken	Areal hektar	Antal djur	
		nöt	häst
Vickleby	2 165	345-355	7
Resmo	1 812	255-265	-
Mörbylånga	1 563	210-220	50
Kastlösa	2 357	397-411	59-64
Smedby	1 244	351-356	2-8
Totalt	9 141	1 555-1 607	118-129

Nordöstra världsarvsområdet

Nordöstra världsarvsområdet består av socknarna Gårdby, Sandby, Stenåsa och Hulterstad. Totalt är det 24 byar som har andel av Stora alvaret. Alvarmarkerna beskrivs under 1800-talet som helt odugliga med kalkflisan i öppen dag.

Den betade arealen uppgår till drygt 7 000 hektar. Hägnen består till största delen av stenmurar som kompletterats med el-tråd men det finns även murar som är så pass bra att de fungerar som hägn. Sammanlagt betar mellan 834 och 881 nötdjur och 355 till 370 får inom området. Det finns ett stort antal mjölkgårdar på sydöstra Öland och merparten av betesdjuren utgörs av dräktiga kvigor och stutar men det finns även lantbrukare som håller köttdjur. Det är ingen lantbrukare som håller hästar.

Totalt söker 61 personer miljöersättning varav 53 stycken håller djur på Stora alvaret.

Stutar och dräktiga kvigor är de vanligaste betesdjuren inom området.

Nordöstra världsarvsområdet omfattar socknarna Gårdby, Sandby, Stenåsa och Hulterstad.

Sammanställning av betad areal och djur

Socken	Areal hektar	Antal djur	
		nöt	får
Gårdby	906	102	-
Sandby	1 892	225	120
Stenåsa	1 497	179-194	135-370
Hulterstad	2 714	328-360	100-110
Totalt	7 009	834-881	355-370

Stora alvaret i Skärlöv, Hulterstads socken

Alby, Hulterstads socken. Fåren betar norr om vägen som korsar Stora alvaret.

Hästar och köttjur betar tillsammans på Pilekullas alvar, Södra Möckleby socken.

Stora alvaret vid Solberga, Gräsgårds socken.

Södra Ölands del av Stora alvaret omfattar socknarna Södra Möckleby, Ventlinge, Gräsgård och Segerstad. Betesmarkerna i Ås socken ingår inte i Stora alvaret.

Södra världsarvsområdet

Den södra delen av världsarvsområdet innefattar socknarna Södra Möckleby, Ventlinge, Ås, Gräsgård och Segerstad. Sammanlagt är det 26 byar som har del av Stora alvaret. Vissa delar av alvarmarkerna beskrivs under 1800-talet som sidlänta och stembundna, andra partier som odugliga med kalkflisan synlig. I Ås socken har tre byar och Ottenby kungsgård betesmarker.

Den betade arealen uppgår till närmare 6 500 hektar. Hägnen består oftast av stenmurar som kompletterats med el-tråd men det finns även hägn som bara består av elstängsel. Sammanlagt betar mer än 1 500 nötdjur och cirka 50 hästar inom området. Nötdjuren utgörs av dräktiga mjölkkor och kvigor, sinkor, slaktkor och stutar men även am- och dikor som går tillsammans med en tjur. I markerna till Ottenby kungsgård betar även 400 tackor med lamm och 300 dovhjortar.

Antalet personer som söker miljöersättning är 53 stycken varav 38 är djurhållare.

Sammanställning av betad areal och djur

Socken	Areal hektar	Antal djur	
		nöt	häst
Södra Möckleby	1 813	213-223	41
Ventlinge	678	95-115	11
Ås*)	1 067	673-700	-
Gräsgård	1 460	411-426	-
Segestad	1 410	180	-
Totalt	6 428	1 572-1 644	52

*) I Ottenby betar dessutom 400 tackor med lamm och 300 dovhjortar.

Göttinge alvar, Södra Möckleby socken betas av islands- och haflingerhästar.

Kartor

Fastighetskartan, 2011

Ekonomisk karta, 1940-tal

Ortofotokarta i färg över Öland, 2011

Lantmäteristyrelsens arkiv

Avmätningar 1641, Ambjörn Larsson Ruuth

Utmarksdelningskartor 1819, o8-PUÖ-22--30

Enskiftes- och laga skifteskartor för respektive by

Övrigt

De geometriska avmätningarna från år 1641 finns även tillgängliga hos Riksarkivet.

Litteratur

Axelsson, Roger/Janzon, Kaj/Rahmqvist, Sigurd. *Öland. Det medeltida Sverige 4:3*. Stockholm 1996

Ekstam, Urban/Forshed, Nils. *Svenska alvarmarker, historia och ekologi*. Naturvårdsverket. Stockholm 2002

Fallgren, Jan-Henrik. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala universitet. Uppsala 2006

Göransson, Sölve. *Tomt och teg på Öland: om byamål, laga läge och territoriell indelning*. Forskningsrapporter från Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet. Uppsala 1971

Göransson, Sölve. *Bebyggelseförflyttningar och namnkronologi på Öland*. NORNA-rapporter 26. Uppsala 1984

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Modell för miljöersättning från år 2007 för Alvarmarker på Öland*.

Länsstyrelsen i Kalmar län. *Natur och kultur på Öland*. Länsstyrelsen i Kalmar län 2001

Magnusson, Ann-Charlotte. *Öländska stenmurar och något om rösen – Olika perspektiv på öländska stenmurar*. Rapport i Länsstyrelsens meddelandeserie 2002:06. Länsstyrelsen i Kalmar län 2002

Nordmark, Marie-Louise. *Ölands jordbruk i äldsta tid. I Öland I-III*. Lund 1949

0 3 km

Södra Ölands odlingslandskap är ett levande kulturlandskap som är grunden i ölänningarnas livsföring. För att fördjupa kunskapen om det öländska odlingslandskapet har Länsstyrelsen i Kalmar genomfört en inventering.

De äldsta murarna på Öland är närmare 800 år gamla och går runt byarnas gamla åker- och ängsområden. En inventering har gjorts över hur många av de 30 mil långa mursträckningarna som fortfarande finns kvar i världsarvets 87 byar.

Att lantbrukarna på södra Öland håller betesdjur är en förutsättning för att Stora alvaret ska vara ett öppet landskap. Traditionellt har Stora alvaret betats av ungdjur, stora flockar av utegångshästar och får. Idag är det omkring 4 000 nötdjur, 200 hästar och 1 000 får som betar på Stora alvaret.

Länsstyrelsen
Kalmar län

www.lansstyrelsen.se/kalmar